

ТИББИЙ ТЕРМИН-МЕТАФОРЛАРНИНГ ТАРКИБИЙ ТАХЛИЛИ

Фируза Абдулхайрова¹

Хорижий тиллар кафедраси доценти

E-mail: feruza_3018@mail.ru

Тел.: 99 905 37 99

А.Ш.Собиров²

профессори, ф.ф.д

¹Андижон давлат тиббиёт институти

²ТДЎТАУ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7036654>

ARTICLE INFO

Received: 25th August 2022

Accepted: 27th August 2022

Online: 31st August 2022

KEY WORDS

Тиббий термин-метафора, термин семантикаси, тиббий метафораларнинг компонентлари.

ABSTRACT

Турли энциклопедик манбаларда берилишича, тиббиётга оид 300 мингдан зиёд сўз ва сўз бирикмалари мавжуд. Уларнинг ичида тиббий термин-метафоралар улкан қисмни эгаллайди. Ушбу мақолада тиббиётга оид термин-метафораларни таркибий қисмлари 1000дан ортиқ мисоллар асосида чуқур тахлилга тортилган ва муаллифнинг хулосалари келтирилган.

Кириш (Introduction). Тиббий термин-метафораларнинг тилда пайдо бўлиши ва мустақкам ўрин тутиб қолиши ўта мураккаб жараён саналади. Бир томондан олиб қараганимизда, улар умумий тил қоидаларига тўла бўйсунди: маъно ва грамматик жиҳатдан бириккан тил бирликлари шаклида бўлади. Иккинчи томондан уларда фан тилига оидлик – алоҳида хос қолипларда юзага чиқиш имконияти бўлади. Тиббий термин-метафораларни ташкил қилувчи қисмлар маъноси реал ҳолатдаги маънога тенг бўлмаслиги мумкин. Масалан:

1. **Кўз туби** – кўз ички пардалари (тўрпарда, томирпарда) ва кўрув нервнинг диски кўз туби деб аталади.
2. **Сариқ доғ** – марказий кўриш хусусиятига эга бўлган кўз

тўр пардасининг сезувчан нуқтаси.

3. **Саратон дури** – баъзи бир ясси ҳужайрали, шохланувчи саратон тўқимаси орасида бўладиган дур каби кўп қаватли шохланган тўқима.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Тиббиёт терминологияси нафақат лексик жиҳатдан бой, балки энг қадимги илмий йўналишлардан бири ҳисобланади. Тиббиёт терминологиясининг тарихи ва шаклланиши ўзбек тилшунослигида Ҳ.Дадабоев, А.Мадвалиев, А.Ҳусанов, Н.Қосимов, З.Мираҳмедова, Й.Тўрақулов; рус тилшунослигида О.Зубкова, М.Озингин, В.Татаринов; лексик-семантик хусусиятлари Г.Абрамова, И.Бушин, Л.Динес, В.Прохорова, Л.Рудинская ва бошқалар

томонидан тадқиқ этилган. Аммо, мазкур тадқиқот ишлари асосан анъанавий аспектда бажарилгани боис, уларда тиббиёт терминларининг систем-структур жиҳатларига, хусусан, тиббий метафораларнинг эвристик функцияларига тўла аҳамият берилмаган. Шунга кўра ушбу мақолада ўзбек тилида тиббиёт терминологиясининг метафорик таркиби илк бор тадқиқ этилаётгани билан аҳамиятлидир.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Тадқиқотда дефиницион, когнитив ва лингвокултурологик, шунингдек этимологик, аналитик, компонент таҳлил усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Терминлар семантикаси учун асосий манба умумий лексика ҳисобланади. Бунга яққол мисол сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: *ғалтак нерв* – тузилишидан юқори қия мушак атрофида ипни ўраб қўйганга ўхшайди; *мия оёқчалари* – маънони антропоцентрик кўчиши, мия асосидаги, одам танасининг қисми – оёқларга ўхшаган, бир жуфт структура; *сайёр нерв* – бош-мия асаблари ичида, деярли бутун тана бўйлаб ўтувчи (сайр қилувчи), энг узун асаб ҳисобланади. Эътибор бериб қаралса, барча метафорик терминларда икки асосий нарсага урғу берилаётганини кўриш мумкин. 1. Тиббий нарса, жараён ва ҳ.к. (масалан, нерв, мия, томир, ичак каби)ларга. 2. Уларга ўхшаш инсон танаси ёки табиат ҳодисалар (ғалтак, сайр, тож, кўр)ига. Тиббий метафоралар шу икки жиҳатнинг қўшилишидан юзага келади.

Тиббий метафораларнинг таркибий таҳлили учун тиббиёт қомусий луғатлари, ўқув қўлланмалар, тиббиётга оид адабиётлар, интернет каталоглари ва маълумотномалардан, танлаб олиш методи орқали 500та термин ажратиб олинди. Тадқиқотимиз натижалари сифатида тиббий метафоралар ҳосил бўлишининг асосий усули терминологик сўз бирикмаларини кўрсатди. Бироқ, камроқ фоизда бўлса-да, бир компонентлик термин-метафоралар ҳам учрайди. Танлаб олинган 500та терминдан 99таси, яъни деярли 20 фоизи бир компонентли терминларга тўғри келди.

Бир компонентли термин-метафораларнинг таҳлили қуйидаги хулосаларни кўрсатди. Сўзларни адабий дискурстан тиббиёт лексикасига метафора усули орқали ўтказишда уларнинг семантик маъноси фойдаланувчилар онгида дастлабки манбадан деярли ўзгармайди. Бу эса янги термин-метафорани қисман янги маънода, яъни тиббий ракурсда қабул қилинишини қийинлаштиради. Айтиш лозимки, улар муҳим бўлган сифатлар киритилганлик (умумий қабул қилинганлик, фойдаланишлик)га эга. Шу боис, ушбу термин-метафоралар тиббиёт терминологиясида ўз ўрнини эгаллашга муваффақ бўлган, аммо мутахассисларнинг ўзаро суҳбатида ёки тематик дискурслар чегарасида самаралироқ қўлланилади. Номутахассис, масалан, бемор билан мулоқот мобайнида фойдаланилганда қўшимча изоҳ талаб қилади. Бунга қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин:

1. *Парда* – организмдаги бўшлиқларни қоплаб турувчи юпқа парда.

2. *Пирамида* – буйрак мағизсимон моддасини ҳосил қилувчи конуссимон тузилмалардан бири.

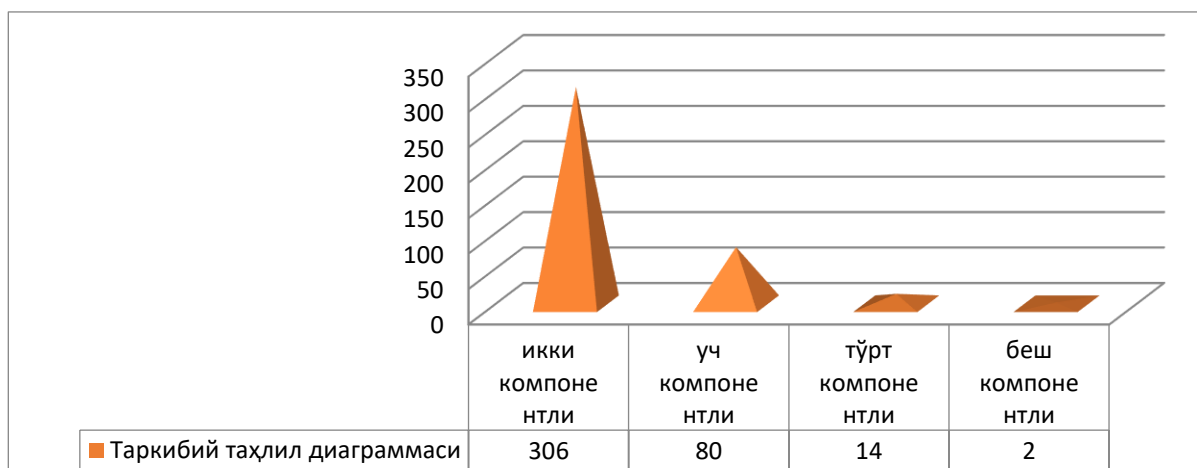
3. *Йўлдош* – қулча шаклидаги аъзо; ҳомила уч ойлик бўлгач, мукаммал етилади ва ҳомила туғилгач бачадон деворига ёпишиб туради.

Термин-метафораларнинг ҳосил бўлишидаги энг муҳим жиҳат шуки, термин учун асос бўлаётган нарсадаги бош сифат унга кўчирилади. Мисол учун **парданинг** қайси материалдан тикилиши, нима учун тўсиқ бўлиши, қаерга илиниши, ранги ва шу каби семалари эмас, айнан бирон нарсани **тўсиб туриш** семаси эътиборга олинган. **Пирамида** термин-метафорасида **шакл** семаси биринчи ўринга чиқарилган. Таъкидлаш лозимки, тиббиёт тилида бир компонентли термин-метафоралар икки ва уч компонентлилардан анча камроқ ишлатилса-да, уларнинг деярли барчаси кўп компонентли терминларнинг ҳосил бўлиш занжирида бошланғич бўғин саналади. Масалан: *Чечак ва унинг турлари: чечаксимон моддача; оқ чечак; сув чечак; қора чечак.*

Эътиборли томонларидан яна бири шуки, бир компонентли тиббий метафоралар ҳар доим ҳам илмий термин мақоми талабларига тўлиқ жавоб бера олмайди. Биринчи навбатда, терминнинг бир маъноли бўлиши шарт ёки қўллаш соҳасини аниқлашда қийинчилик туғдирмаслиги керак. Уларнинг маъноси бевосита контекстга боғлиқ. Бу бир компонентли метафораларнинг барча фойдаланиш ҳолларида кузатилади. Ушбу метафоралар лаконик, стилистик нейтрал ва экспрессиядан ҳоли ва бу уларга тиббий дискурда илмий термин мақомида қолишга имкон беради.

Икки, уч ва ундан кўп компонентли термин-метафораларнинг таркибий таҳлили (3, 4, 5 - иловалар) бизга қуйидаги статистик маълумотларни берди:

Танлаб олинган 500 термин-метафорадан 306таси икки компонентли –(61%), 80таси уч компонентли – (16%), 14таси тўрт компонентли – (3%) ва 2таси беш компонентли – (0,4%)дир.

2.1-расм Таркибий таҳлил диаграммаси

Ушбу сўз бирикмали атамалардан битта ёки иккита сўз тиббиёт лексикасидан олинган бўлиб, бошқалари кунлик мулоқот дискурсидан олинган. Бу ўз навбатида ушбу термин-метафораларнинг маъносини англашни семантик ва психологик жиҳатдан осонлаштиради. Тиббиёт соҳасида мутахассис бўлмаган инсонга умуман нотаниш сўз ва сўз бирикмаларини эшитиш, олинган маълумотни тушуниш ва адекват қабул қилиш қийин кечади. Бу нафақат матннинг маъносини англамаслик, балки психологик дискомфортни ҳам ҳис қила олмасликка олиб келади. Тиббий термин-метафораларни оддий тиббий терминлар билан қиёслаб кўрайлик:

Тиббий метафоралар:

1. *Озиқлантирувчи артериялар*
2. *Сўрғичсимон ўсиқлар*

Оддий терминлар:

1. *Конъюктива – кўз оқини қоплаб турувчи, қовоқнинг ички тарафидаги нозик, ҳимояловчи парда.*
2. *Абсцесс – бошқа тўқимадан ажралган, ичи йиринга тўлган бўшлиқ.*

Биринчи гуруҳ терминлари компонентда умумхалқ тилидан олинган лексема иштирок этаётгани учун хира бўлса-да маъноси англашилмоқда. Иккинчи гуруҳдаги терминлар содда бўлса-да, соф мутахассислик доирасига оид ва унинг маъноси ҳаммага тушунарли бўлавермайди. Кўринадик, тиббий метафоралар, мутахассис-шифокорларга ташхис қўйиш ва кўзда тутилаётган даволаш методларини беморлар ва уларнинг қариндошларига тушунтиришни анча осонлаштиради.

2.2-расм Тиббий метафораларнинг сўз туркумига кўра таснифи

Айнан икки, уч ва ундан кўп компонентли метафоралар миждога маънони қабул қилиш, тушуниш ва англаш жараёнини осонлаштиради. Ушбу фактор тиббий дискурсда икки ва ундан кўп компонентли термин-метафоралардан фойдаланиш афзаллигини белгилашда асосий мезондир. Ундаги ягона манфий жиҳат сифатида атаманинг қисқа номланмагани туфайли эслаб қолиш имконияти чекланганидир.

Тиббий метафоралар қайси сўз туркумларидан ташкил топганига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади: **икки компонентли термин-метафоралар:**

- 1) сифат + от (133та термин-метафоралар; 43%)
- 2) от + от (153та термин-метафоралар; 50%)
- 3) от + ҳаракат номи (12та термин-метафоралар; 4%)
- 4) ҳаракат номи + от (6та термин-метафоралар; 2%)
- 5) сифат + ҳаракат номи (2та термин-метафоралар; 0,6%)

уч компонентли метафоралар:

- 1) от+от+от (18та термин-метафоралар; 23%)
- 2) сифат + от + от (23та термин-метафоралар; 29%)
- 3) от + сифат + от (8та термин-метафоралар; 10%)
- 4) бошқалар (31та термин-метафоралар; 38%)

тўрт ва ундан кўпроқ компонентли терминлар: кўпроқ қуйидаги қолипда тузилади:

1. от+сифатдош+от+ҳаракат номи (5та термин)
2. бошқалар (11та термин)

Таркибий моделлар	Мисоллар	Икки компонентлилар	
		306тадан	%
От+от	<i>Айиқ панжа</i>	153	50
Сифат+от	<i>Сариқ уситма</i>	133	43
От+ҳаракат номи	<i>Совуқ уриши</i>	12	4
Ҳаракат номи+от	<i>Кўриш ўқи</i>	6	2
Сифат+ҳаракат номи	<i>Шартсиз тормозланиш</i>	2	1

Таркибий моделлар	Мисоллар	Уч компонентлилар	
		80тадан	%
от+от+от	<i>Кўз ёши қопчаси</i>	18	23
сифат+от+от	<i>“Ўлик бармоқ” синдроми</i>	23	29
от+сифат+от	<i>Тилнинг ипсимон сўргичлари</i>	8	10
бошқалар	<i>Илдиз олган хорион</i>	31	38

Таркибий моделлар	Мисоллар	Тўрт ва ундан кўп компонентлилар	
		16тадан	%
от+сифатдош+от+ҳаракат номи	<i>Ўрдакка ўхшаб қадам ташлаш</i>	5	31
бошқалар	<i>Гуруч қайнатмасига ўхшаши нажас</i>	11	69

Хулоса ва таклифлар

(Conclusion/Recommendations). Демак, метафораларни ҳосил бўлишида кўпроқ от ва сифат сўз туркумлари қўлланилади. Шунингдек, терминларни ҳосил қилишда ҳаракат номи ҳам кўп учрайди, деган хулосага келишимиз мумкин. Бизнинг фикримизга кўра, бу энг аввало, терминларнинг атамавий характери, манба ёки предметнинг манбасини, унинг сифатлари, хусусиятлари ва ҳолатини аниқлашдан келиб чиқади. Масалан: **чечаксимон моддача; қора қусуқ; кўкимтир бола; руҳий травма; нотекис пульс; узунчоқ мия; ковак веналар; ялтироқ тоғай; цилиндрик бўғим** ва ҳ.к.

Ҳаракат номи сўз туркуми эса кўпроқ диагностика ва даволаш методини

аниқлаш ёки йўриқномаларни бажариш терминлари номинациясида кўпроқ қўлланилади: **қинни ювиш; ичакнинг тозаланиши; йўл очиш; қўзғуда акс этиш; эт жимирлаши; ўпканинг “жигарлашуви”** каби. Бирикмали метафоралар соҳавий терминологияда миқдори бўйича биринчи ўринларда туради ва махсус номларни ҳосил қилишнинг анъанавий усули сифатида замонавий ўзбек тилининг терминологик лексикасида асосий ўринни эгаллайди. Бирикмали метафораларнинг афзаллиги аталувчи тушунчанинг ўзига керакли хос хусусиятларини тўлиқ ҳолда акс эта олишидадир. Бирикмали термин-метафоралар ёрдамида термин ҳосил қилиш бошқа сўз ясовчи (масалан, аффикслар) воситалардан кўра

классификация категорияларини
аниқлаш ва ўтказишда анча
осонроқдир. Шунингдек, бирикмали
метафоралар ёрдамида номутахассис-

реципиент томонидан маълумотни
семантик ва психологик англаш ва
қабул қилинишини осонлаштириш
мумкин.

References:

1. Синельников, Ю. Г. / Метафора как средство образования медицинских терминов (на материале французской прессы) / Ю. Г. Синельников, Я. С. Подорванова // Науч. ведомости Белгор. гос. ун-та. – Б., 2014. – Т. 21, №6 (177) – 116–121 с.
2. Алексеева Л.М. Метафора в научном общении // Человек Коммуникация - Матн. – Барнаул, 1998. 2. Ч. 1. – 179 с.
3. Битокова С.Х. Метафора в контексте когнитивной лингвистики // Вестник КБИГИ и КБНЦ РАН. – Нальчик, 2006. – 354 с.
4. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. – Т. 2. – М.: Смысл; Академия, 2006. –365 с.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования: Некоторые аспекты лингвистической науки в конце XX века: От ситуации к высказыванию / В.Г. Гак. – М.: Едиториал УРСС, 2009. – 474 с.
6. Гогоненкова Е. Еще раз о месте метафоры в научном дискурсе: постнеклассический подход // Выс. образ-е в России. – М., 2005. -№1. – 247 с.
7. Дадабоев Х. Ҳозирги ўзбек тили қурилишида терминологиянинг ўрни \ Тилшуносликнинг долзарб масалалари – Тошкент, 2015. – Б. 224.
8. Дадабоев Х. Ўзбек терминологияси/Ўқув қўл.“Нодирабегим”.–Т. 2020
9. Залевская А.А. Общенаучная метафора «живое знание» и проблема значения слова // Вестник Тверского государственного университета. – Серия «Филология». – Т., 2007. - № 12. – Вып. 7 «Лингвистика и межкультурная коммуникация», – 233 с.
10. Brown T. L. Making Truth. The Roles of Metaphor in Science. Urbana - Chicago: University of Illinois Press, 2003. - p. 232.
11. Coulson S. Blending Basics // Cog. Ling. – N.Y., 2000. II. - № 3/4. -P. 296.
12. Kovecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. – New York: Oxford University Press, 2010.
13. Tercedor Sanchez, M. Urena Gomez Moreno, J. M. & Prieto Velasco, J. A. Grasping metaphoric and metonymic processes in terminology. Journal of Specialized Translation, – S., 2012. – P. 452.